

KAROL ŁOPATECKI

EWA ZALEWSKA

Białystok

NAJAZD NA DOBRA BIAŁOSTOCKIE W 1598 ROKU. Z BADAŃ NAD NAJSTARSZYMI DZIEJAMI BIAŁEGOSTOKU

W niniejszym artykule prezentujemy wydarzenie z 1598 r., kiedy to „gromada swawolna” dowiedziona przez niejakiego Brzózkę najechała i splądrowała dobra białostockie. Epizod ten stanowi jedną z najstarszych informacji źródłowych dotyczących dziejów Białegostoku pod władzą Wiesiołowskich. Jednocześnie zaistniałe wówczas okoliczności pozwalają zaakcentować rolę Tatarów w systemie obronnym Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz znaczenie prawno-wojskowe granicy polsko-litewskiej.

Najwcześniejsze dane źródłowe informujące o dobrach białostockich pochodzą z dokumentu wystawionego 29 lutego 1514 r.¹ Jego kopia znalazła się w archiwum supraskim, natomiast oryginał przechowywany był w „skrzynce okowanej czerwonej”, znajdującej się w archiwum chodkiewiczowskim². Rejestr zawartości skrzyni pod pozycją 50 wskazywał: „List pargaminowy z dwoma zawieszistymi pieczęciami Mikołaja Michnowicza Raczkowicza komplanacyjny z jednej strony, a JM Aleksandrem Chodkiewiczem o grunt na Białymstoku, pod datą w Wilnie

1 Wskazuje się również na rok 1426, kiedy to Witold nadał staroście tykocińskiemu wieś „Bielszczany Stok”. Istnieją jednakże wątpliwości, czy osada ta leżała na terenie dzisiejszego Białegostoku, H. Muszyńska-Hoffmannowa, *W Wersalu Podlaskim*, Białystok 1978, s. 13; M. Kondratiuk, *Nazwy miejscowe południowo-wschodniej Białostoczczyzny*, Wrocław 1974, s. 26.

2 J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie nieznanych najstarszych dokumentów dla Białegostoku*, „Białostoczczyzna” 53 (1999), s. 19.

3 J. Maroszek, *Prawa i przywileje miasta i dóbr ziemskich Zabłudów XV–XVIII w.*, Białystok 1994, nr 14, regest 51, s. 90.

Februarii 29, roku 1514 indykta 2³. Z rodem Raczkowiczów historycy wiążą powstanie parafii i najstarszego kościoła w dobrach białostockich⁴, choć brak jednoznacznych argumentów na to twierdzenie.

Akcja kolonizacji dóbr białostockich na szeroką skalę rozpoczęła się dopiero w połowie XVI stulecia⁵. Za faktem tym przemawia wydanie w 1547 r. dekretu znoszącego wchody do Puszczy Białostockiej. W świetle tego dokumentu mieszkańcy dóbr ziemskich w Hryniewiczach i Kożanach otrzymali rekompensatę za odebranie przywilejów. Wówczas musiała nastąpić akcja trzebieży lasu i lokowania wsi. W taki sposób powstała wieś Białostoczek, którą wymierzono, wytyczając jednocześnie dwie włóki plebańskie. W 1547 r. wybudowany też został dla chłopów osiadłych we włości białostockiej kościół wyznania rzymskokatolickiego⁷.

Rok 1547 obfitował dodatkowo w jeszcze jedno, istotne dla dóbr białostockich, wydarzenie. Wdowa po Mikołaju Mikołajewiczu Raczkowiczu – Katarzyna z Wołłowiczów, właścicielka dóbr Białystok – wyszła ponownie za mąż za Piotra Wiesiołowskiego, oboźnego koronnego, i podarowała mu majątność białostocką. Odtąd Białystok znalazł się pod rządami Wiesiołowskich. Rodzina ta, tytułująca się herbem Ogończyk, pochodziła z województwa łęczyckiego⁸. Piotr Wiesiołowski był starostą mścirowskim i metelskim, a także dworzaninem Zygmunta Starego, później Zygmunta Augusta. Dzięki łaskawości ostatniego Jagiellona udało mu się wejść w kręgi możnowładztwa w Wielkim Księstwie Litewskim. Wiesiołowski osiedlił się na stałe w Białymstoku, miał dwóch synów, Piotra i Jana. Po śmierci w 1556 r. opiekunem wdowy Katarzyny z Wołłowiczów oraz jej małoletnich synów został brat Katarzyny – Ostafi Wołłowicz. Był on zwolennikiem reformacji i znanym działaczem kalwińskim, w związku z tym Jan i Piotr Wiesiołowscy byli kształceni

4 T. Wasilewski, *Białystok w XVI–XVII wieku*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 1, Białystok 1968, s. 119; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie...*, s. 17; J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu*, Poznań 1972, s. 69; J. Wiśniewski, *Początki Białegostoku i okolicznego osadnictwa*, [w:] *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. 4, Białystok 1985, s. 26–27.

5 Odmienne J. Wiśniewski, op. cit., s. 17 i nast., który uważa, iż kolonizacja tych terenów nastąpiła już na przełomie XV i XVI stulecia.

6 Należy pamiętać, iż w owym czasie pogranicze litewskie pokryte było puszczami. Znajdowały się tam jednakże polany, które wykorzystywano do wypasu zwierząt lub zbioru siana, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie, Teki Glinki nr 28, s. 15–18; J. Maroszek, *Rewelacyjne odkrycie...*, s. 26.

7 J. Maroszek, *Najstarszy dokument uposażeniowy Kościoła Farnego w Białymstoku z 4 grudnia 1581 r.*, „Białostoczczyzna” 1996, nr 42, s. 3.

8 W. Semkowicz, *Wywody szlachectwa w Polsce w XIV–XVII w.*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” 1913, nr 3, s. 15.

w duchu tejże religii. W 1560 r. synowie Wiesiołowskiego za sprawą swego wuja wysłani zostali na studia do Niemiec. W czasie pobytu młodych Wiesiołowskich w kalwińskiej Tybindze umarła ich matka. Na mocy jej testamentu dobra zostały podzielone pomiędzy synów Piotra i Jana oraz córkę z pierwszego małżeństwa, Elżbietę Bakalarzewicównę. Opiekunami młodych Wiesiołowskich zostali: Ostafi Wołłowicz i podskarbi wielki litewski – Mikołaj Naruszewicz. Po tym wydarzeniu młodszy z braci – Jan, zrezygnował z dalszych studiów i powrócił do kraju. Był dworzaninem Zygmunta Augusta i często przebywał w rezydencji królewskiej w Knyszynie. Zmarł on ok. 1570 r. Od tego momentu Piotr Wiesiołowski stał się jedynym właścicielem dóbr białostockich⁹.

Najważniejszym obiektem w samej osadzie był kościół. Pierwszym bezpośrednim dowodem na jego istnienie w Białymstoku jest *Regestr skarbowy wybierania serebszczyzny z dóbr duchownych kapitulnych i plebanskich Biskupstwa Wileńskiego*, pochodzący z 1553 r.¹⁰ Niewykluczony, aczkolwiek niepotwierdzony w źródłach, jest fakt, iż po 1556 r. białostocki kościół rzymskokatolicki zamieniony został na zbór kalwiński. W tym czasie (do ok. 1565 r.), opiekunem majątku i młodych Wiesiołowskich był wspomniany wcześniej Ostafi Wołłowicz¹¹. Dzięki staraniom wuja również jego siostrzeniec Piotr był w okresie młodości wyznawcą kalwinizmu. Zatem niejasny wątek w dziejach kościoła białostockiego dotyczył prawdopodobnie okresu małoletniości Piotra Wiesiołowskiego¹².

Akt z 4 grudnia 1581 r. wzbogacił kościół białostocki. Właściciel dóbr nadał plebanowi 4 włóki ziemi i dziesięcinę, na którą składały się kopa żyta i owsa z każdej włóki od poddanych¹³. W tym czasie dobra białostockie obejmowały folwark i wsie: Białystok, Stara Wieś (Starosielce), Zawady nad Supraślą, Parszyce (Ogrodniczki Wysokostockie), Miłaszów (Usowicze nad Supraślą) oraz folwark Białystok plebana białostockiego (Białostoczek)¹⁴. Ważną, podjętą w 1581 r. przez Piotra Wiesiołowskiego inicjatywą, było wzniesienie nowego drewnianego białostockiego kościoła, którego budowa zakończyła się w 1584 r.

⁹ T. Wasilewski, op. cit., s. 117-119.

¹⁰ T. Krahel, *Zarys dziejów parafii Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Białymstoku*, b.m., 2009, s. 3 (artykuł umieszczony w Księgozbiornie Wirtualnym Federacji FIDES: <http://digital.fides.org.pl/dlibra/docmetadatas?id=575&from=pubstats>).

¹¹ J. Tazbir, *Arianie w Białymstoku i okolicach*, [w:] *Studia i materiały...*, t. 1, s. 82.

¹² T. Wasilewski, op. cit., s. 119; J. Tazbir, op. cit., s. 82. Z. Dunin-Kozicki, *Białystok w XVIII wieku*, „Kwartalnik Litewski” 3 (1910), s. 60, odnotowuje, iż odebranie przez Piotra Wiesiołowskiego świątyni ewangelikom reformowanym nastąpiło w 1584 r.

¹³ T. Wasilewski, op. cit., s. 120.

¹⁴ A. Jabłonowski, *Podlasie*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 17, cz. I, Warszawa 1908, s. 153.

Znajdował się on naprzeciw placu rynkowego, gdzie w późniejszym okresie powstało zachodnie skrzydło domu św. Marcina siostr szarytek, obok zaś znajdował się najstarszy cmentarz funkcjonujący niemal do końca XVIII w.¹⁵ Z tego okresu wywodzi się też najdawniejsza białostocka szkoła. Dokument z 1581 r. mówił o obowiązku trzymania przy kościele wikarego, który miał zajmować się edukacją dzieci.

Konieczne należy również wspomnieć o zamku wybudowanym przez Piotra Wiesiołowskiego. Prace rozpoczęły się ok. 1570 r. w miejscu dawnego dworu raczkowskiego. Budowla była wzorowana na pobliskim zamku tykocińskim, a jego architektem był Job Bretfus (Preytfus), horodniczy wileński i tykociński. Budowla ta w XVI w. nie posiadała jeszcze alkierzy dodanych w kolejnym stuleciu. Niewątpliwie obiekt miał jednak istotne walory obronne, gdyż zamek otoczony był z trzech stron wodami rzeki Biała i uchodzącymi do niej strumieniami, a od południowego zachodu dostęp broniła fosa¹⁶.

Białystok w ostatniej ćwierci XVI stulecia zaliczał się do dużych podlaskich wsi¹⁷. W 1580 r. do wymienionych dóbr należało aż 70 osiadłych włók oraz 4 włóki puste i dwa młyny na rzece Białystok. Dobrami Piotra Wiesiołowskiego zarządzał Jakub Kamiński¹⁸. Owe określane jako puste 4 włóki zostały 4 grudnia 1581 r. nadane plebanowi białostockiemu¹⁹. Zaskakujące są jednak dane z końca XVI stulecia. W świetle poboru z 1591 r. właściciel wypłacił podatek za jedynie 40 włók osiadłych²⁰. Mieliśmy do czynienia albo z zatajeniem faktycznie zasiedlonego obszaru, albo z nieustalonymi zniszczeniami, które dotknęły ten teren.

Nieszczęścia spadające na ludność chłopską w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej dotyczyły przede wszystkim klęsk elementarnych. Nierzadko jednak lokalne tragedie wynikały z prowadzonych działań wojennych, najazdów Tatarów, czy buntów Kozaków. Stałym problemem, nawet na terenach oddalonych od rubieży, były wałęsające się „kupy swawolne”. Pod takim terminem współcześni rozumie-li oddziały przemieszczające się po kraju bez listu przypowiedniego. Jak groźne mogły być skutki grabienia mieszkańców wsi przez (quasi) żołnierzy, wskazują

15 J. Maroszek, *Najstarszy dokument...*, s. 7; *Kościół katolicki na Podlasiu. Zbiór dokumentów erekcyjnych i funduszowych*, z. 3: *Białystok*, wstęp i oprac. J. Maroszek, Białystok 1999, s. 14.

16 J. Glinka, *Zamek obronny w Białymstoku na przełomie XVI i XVII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1961, nr 2, s. 53-100; T. Wasilewski, op. cit., s. 120-121.

17 A. Jabłonowski, op. cit., cz. II, Warszawa 1909, s. 50, 144.

18 A. Jabłonowski, op. cit., cz. I, s. 112.

19 J. Maroszek, *Najstarszy dokument...*, s. 5.

20 A. Jabłonowski, op. cit., cz. I, s. 153.

badania Zenona Guldona²¹. Wykazał on, że skonfederowane wojsko mogło być przyczyną zniszczeń lub grabieży pól nawet do 90 procent. Nie mniej zagrożone były miasteczka, które pozbawione własnych sił zbrojnych nie mogły skutecznie przeciwstawiać się takim wałęsającym się grupom²². Zjawisko „kup swawolnych” istniało pod koniec XVI w. i niewątpliwie nasilało się wraz z buntami kozackimi, które stanowiły doskonały czas dla wszelkiej maści watażków. Tak też było w 1598 r., zaledwie kilkanaście miesięcy po zdławieniu powstania Nalewajki, wcześniej zaś Kosińskiego²³.

W tym okresie na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego grasowała banda pod przywództwem niejakiego Brzózki, łupiąc dwory szlacheckie oraz całe wsie. Wobec powyższego hetman wielki litewski – Krzysztof Radziwiłł „Piorun”, postanowił wydać 10 lipca 1598 r. uniwersał. Był on skierowany do Tatarów zobowiązanych do pełnienia służby wojskowej. W nim to napisano: „przezo z władze mej hetmańskiej to wam rozkazuję abyście każdy z was tak jako waszej służby wojennej, onę służyć powinniście z pocztami swymi²⁴ (...) za tydzień do Grodna się stawili (...) a stamtąd z tym kogo ja starszym nad wami przełożę przeciwko tym swawolnym ludziom (...) pociągniecie”²⁵.

Mamy do czynienia z bardzo interesującą informacją o realizacji władzy hetmana nad Tatarami zamieszkującymi ziemie litewskie. Nie mniej ważne jest działanie wodza zmierzające do rozbicia łupiącej „kupy swawolnej”. Warto podkreślić, że przejrzyste reguły w tego rodzaju sytuacjach podjął sejm dopiero w XVII w. Podobną decyzję podjął w 1606 r. Zygmunt III Waza, kiedy to nakazał starostom sprawdzać tożsamość grup wojskowych, nielegalne zaś niszczyć²⁶. By wprowadzić jasne regulacje, które pozwoliłyby rozróżnić tworzenie legalnej i nielegalnej drużyny zbrojnej, zobowiązano rotmistrzów oblatować, w grodzie,

21 Z. Guldon, *Zniszczenia gospodarcze w królewskich sandomierskich w dobie rokoszu Zebrzydowskiego (1606–1609)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1982, nr 30, 3–4, s. 336–339.

22 W grudniu 1589 r. oddział Martinusa Borka postanowił wjechać do Sandomierza, a wobec oporu mieszczań przedmieście przez trzy dni plądrował, K. Michałowski, *Diariusz życia*, [w:] *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, red. R. Pollak, oprac. S. Drewniak, M. Kaczmarek, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966, s. 257.

23 zob. С. Леп'яко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернівці 1996, s. 197–238.

24 Mowa o lustracji dóbr tatarskich z 1559 r. sporządzonej przez kniazia Matwieja Ogińskiego, na podstawie której ustalano wymiar służby, P. Borawski, *Tatarskie chorągwie plemienne w armii Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI i w pierwszej połowie XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica” 1979, nr 12, s. 152.

25 Uniwersał K. Radziwiłła, Wilno, 10 VII 1598 r., Росийская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, Собрание автографов П. П. Дубровского, Фонд 971 Авт. 115, k. 11.

26 *Akta grodzkie i ziemskie*, t. X, Lwów 1884, s. 193 (poz. 3042).

na ziemi której czynił zaciągi, listów przypowiednich²⁷. Miał on wówczas dwa miesiące na sformowanie roty od momentu atkowania pisma. Osoby nielegalnie czyniące zaciągi powinny być pozywane do sądu grodzkiego. Wobec nich zastosowano zaostrome reguły i już jednokrotna nieobecność wiązała się z wywołaniem i ogłoszeniem infamii. Po tym fakcie zgodnie z prawem można było rozgromić „kupę swawolną”, a samego skazanego zabić. Wobec wolontariuszy zdecydowano się nawet w 1620 r. do wydawania przez hetmanów lub wojewodów listów, które stanowiłyby świadectwo prawnego formowania oddziałów i ich przemarszu przez ziemie Rzeczypospolitej²⁸.

Wobec niszczącej działalności nielegalnych oddziałów dopuszczano się nawet zwołania lokalnego pospolitego ruszenia, które miało rozproszyć grupę²⁹. Można przyjąć, że praktyka wyprzedziła normy prawne, które dostosowano do faktycznie podejmowanych działań. Warto dodać, że hetman Krzysztof Radziwiłł „Piorun” przestrzegał, że zadawanie się z bandytami będzie karane jak zdrada³⁰. Odwołał się tym samym do art. 3 rozdziału I Trzeciego Statutu Litewskiego, który za obrazę majestatu wielkiego księcia uznawał m.in. wzruszenie pokoju pospolitego. Statut nie wspominał o instytucji pomocnictwa w tej zbrodni, ale kolejny artykuł nakazywał każdemu donosić o takiej zbrodni, nie zatajając jej przed organami państwowymi³¹.

Wielkie Księstwo Litewskie nie posiadało stałych wojsk polowych. Niezależnie od sytuacji geopolitycznej oddziały stacjonowały jedynie w pogranicznych zamkach³². Wobec powyższego hetman posłużył się jedyną dostępną *ad hoc* formacją³³. Zwołując do posługi wojskowej Tatarów, jednocześnie mianował na ich

27 J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004, s. 327-329; J. Cichowski, A. Szulczyński, *Husaria*, Warszawa 1981, s. 22.

28 *Volumina Legum*, t. III, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859 (dalej: VL), s. 177-178.

29 K. Hahn, *Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych ruskich od XVI do XVIII wieku*, Lwów 1928, s. 57; VL, t. III, s. 16, 177-178.

30 Uniwersał K. Radziwiłła, Wilno, 10 VII 1598 r., Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, Собрание автографов П. П. Дубровского, Фонд 971 Авт. 115, k. 11.

31 *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1698, s. 3-5.

32 A. Rachuba, *Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, „Przegląd Wschodni” 1994, nr 3, s. 381, por. G. Lesmaitis, *Kształtowanie się wojska zaciężnego w Wielkim Księstwie Litewskim (koniec XV wieku – lata sześćdziesiąte XVI wieku)*, [w:] *Nad społeczeństwem staropolskim*, t. 2: *Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku*, red. D. Wereda, Siedlce 2009, s. 115-122.

33 zob. A. B. Zakrzewski, *Służba wojskowa Tatarów w Wielkim Księstwie Litewskim (XVI–XVIII w.)*. *Chorągwie ziemskie*, [w:] *Istorijos akiraičiai*, red. E. Rimša et al., Vilnius 2004, s. 127-142.

dowódcę Bieniasza Kamienieckiego – podstarościego grodzieńskiego³⁴. Tenże już 17 lipca 1598 r. wysłał list do hetmana o gromadzeniu się Tatarów. Informacja ta potwierdza, że formację można było w niezwykle krótkim czasie (tygodnia) nie tylko przygotować do wyprawy, ale i ściągnąć do punktu zbornego. Oczywiście miejsce to nie było znacznie oddalone, być może zresztą zwołano jedynie chorągiew grodzieńską, dzięki czemu możliwe było wypełnienie tak szybko polecenia hetmana³⁵. Jednakże pomimo tego należy z uznaniem odnieść się do tempa działania służby tatarskiej.

Bieniasz Kamieniecki 17 lipca poinformował hetmana o sytuacji w bandzie Brzózki. Otóż oddział ten przebywał w Białymstoku, majątności pana Wiesiołowskiego, podskarbiego dwornego, ale stamtąd „obrócił się na Podlasze ku Brańskowi”³⁶. Wobec przekroczenia granicy Wielkiego Księstwa Litewskiego, podstarości postanowił rozpuścić Tatarów, gdyż nie miał prawa wykorzystywać ich na terenie Korony.

To krótkie zdanie wnosi wiele interesującego materiału do początków dziejów osady białostockiej. Po pierwsze, wydawałoby się, położone w doskonałym geopolitycznym obszarze dobra, również narażone były na grabieże oraz najazdy żołnierzy i rabusiów. Wspomniany znaczny spadek zasiedlenia tej miejscowości w 1591 r. może poświadczać, iż także wcześniej istniały analogiczne najazdy. Paradoksalnie, o ile granica zachodnia Wielkiego Księstwa Litewskiego mogła być broniona m.in. przez Tatarów, o tyle granica wschodnia Korony pozbawiona była takiej możliwości.

Po drugie, w 1598 r. nastąpiło najstarsze poświadczone zniszczenie tych dóbr. Do tej pory istniejące informacje o Białymstoku i dobrach białostockich miały charakter przede wszystkim normatywny lub skarbowy, sporządzony na potrzeby władz państwowych. Oczywiście nie znamy skali zniszczeń, wydaje się jednak, że konieczność zwołania Tatarów litewskich świadczy o powadze sytuacji. Oczywiście owa zgraja wojskowa nie mogła zagrozić samemu zamkowi Wiesiołowskich, który stał się prawdopodobnie schronieniem dla okolicz-

34 Podkreślić należy, iż posiadał on (przynajmniej w późniejszym czasie) dobra ziemskie tatarskie, będąc zobowiązany do posługi wojskowej, P. Borawski, W. Sienkiewicz, T. Wasilewski, *Rewizja dóbr tatarskich 1631 r. – sumariusz i wypisy*, „Acta Baltico-Slavica” 1991, nr 20, s. 122-123.

35 Chorągiew grodzieńska liczyła w 1567 r. 147 koni dowodzonych przez Machmeta Ułana Juchnowicza, J. Sobczak, *Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim Księstwie Litewskim*, Warszawa – Poznań 1984, s. 60.

36 B. Kamieniecki do K. Radziwiłła, Grodno, 17 VII 1598 r., Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург). Отдел рукописей, Собрание автографов П. П. Дубровского, Фонд 971 Авт. 115, k. 11.

nich mieszkańców. Same jednakże zabudowania, a przede wszystkim kościół, w którym znajdowało się najwięcej cennych dóbr ruchomych, musiał paść łupem Brzózki³⁷. Wynika z tego, iż zamek Wiesiołowskich mógł mieć realne znaczenie dla bezpieczeństwa okolicznych ziem, co potwierdzałoby przypuszczenia Jana Glinki³⁸. Być może to i inne, nieznane, podobne wydarzenia skłoniły Piotra Wiesiołowskiego do ufundowania w 1617 r. nowego murowanego kościoła³⁹. Podkreślić należy jego charakter obronny⁴⁰, który, co oczywiste, mógł odgrywać swą rolę jedynie wobec niezorganizowanych, pozbawionych jakichkolwiek artylerii grup swawolnych żołnierzy.

Szczególnie interesująco wyglądało działanie watażki. Wobec zagrożenia wysłania litewskiej ekspedycji wojskowej zajął miejsce na pograniczu Korony i Litwy – w Białymstoku. Na wieść o poczynaniach hetmana umknął do Korony. Czynności te należy uznać za przemyślane i celowe działanie. Niewątpliwie zdawano sobie sprawę, że po unii lubelskiej nadal istniały odrębne armie, które nie mogły przekraczać granicy polsko-litewskiej⁴¹. W Koronie wojska kwarciane stacjonowały na południowo-wschodnim pograniczu, oddziały samorządowe w tym czasie nie funkcjonowały⁴², tym samym banda Brzózki mogła obawiać się jedynie sił lokalnych starostów.

Fundamentalny problem dotyczył granicy polsko-litewskiej. Generalnie jej przebieg nie wzbudza w historiografii problemów. Odnotował ją na podsta-

37 Warto dodać, iż już w najwcześniejszych XVI-wiecznych artykułach wojskowych zakazywano żołnierzom płądrowania i niszczenia kościołów, zarządzania w nich obozowisk, zob. *List z artykułami pieszych ludzi*, Biblioteka Kórnicka, sygn. 669, art. 9, k. 122; *Artykuły hetmańskie*, [w:] Z. Spieralski, *Instrukcje i artykuły hetmańskie Jana Tarnowskiego*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, nr 36, art. 14, s. 299. Oznacza to, że problem, nawet w opłacanych państwowych wojskach, istniał.

38 J. Glinka, op. cit., s. 74-76.

39 Jak zauważył J. Maroszek, *Białystok i Knychówek – dwie realizacje tego samego projektu kościoła parafialnego w pierwszej połowie XVII wieku*, „Białostocczyzna” 1992, nr 28, s. 10-15, pierwotny wygląd świątyni możemy odtworzyć dzięki zachowanemu, nieprzekształconemu kościołowi w Knychówku, który został wykonany według identycznego planu.

40 Z. Dunin-Kozicki, op. cit., s. 60; T. Wasilewski, op. cit., s. 120.

41 W XVII stuleciu (1629, 1635, 1639) wprowadzono nawet prawny zakaz przekraczania granicy polsko-litewskiej przez wojska obu narodów, H. Wisner, *Wojsko litewskie I połowy XVII wieku*, cz. III, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1978, nr 21, s. 45. Jako realizację tej zasady powołano nawet w latach 1676–1677 komisję o szkody poczynione przez wojsko litewskie na Podlasiu, VL, t. V, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 176-177, 231. O występowania tego zjawiska w XVI stuleciu, zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 282, 315, 333, 344.

42 D. Kupisz, *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572–1717*, Lublin 2008, s. 23-33.

wie źródeł Aleksander Jabłonowski – i przedstawione tam założenia przyjęto za ostateczne⁴³. Po 1569 r. granica miała przebiegać na terenie dzisiejszego śródmieścia Białegostoku. Część zachodnia należała do Korony i były to dobra Wiesiołowskich, wschodnia zaś z Dojlidami przynależała do Wielkiego Księstwa Litewskiego i stanowiła własność Chodkiewiczów, później zaś Radziwiłłów⁴⁴. Tymczasem w świetle niniejszego źródła Tatarzy mieli bronić posiadłości Piotra Wiesiołowskiego, które według nich były po stronie litewskiej. Dopiero przesunięcie oddziału w kierunku Brańska uznane zostało za przekroczenie granicy z Koroną. Problem ten skłania do podjęcia na nowo badań nad przebiegiem granicy pomiędzy Podlasiem a Litwą. Warto wspomnieć, iż pierwszą polsko-litewską komisję do rozgraniczenia obu krajów zawieszono w 1589 r.⁴⁵ Wobec braku rezultatów powoływano ją kolejno w latach: 1591, 1596, 1598, 1601, 1607, 1611, 1616, 1620, 1623, 1635, 1638, 1649, 1661⁴⁶. Przełomowa była konstytucja z 1638 zatytułowana *Uspokojenie komissyi Brzeskiej*, która głosiła: „Konimissyą Brzeską, z Lubelskim y Podlaskim Woiewodztwem, która tak wiele Seymow zatrudniała, chcąc tandem do uspokojenia przywieść, za zgodą wszech Stanów obojga narodów postanawiamy, aby odtąd w tych Woiewodztwach, tak z Korony do W. X. Lit. iako y z W. X. Lit. do Korony, nikt się nie odrywał, ani przez prawo ewokowany więcej nie był; ale tak iako teraz iurysdykcji ktorey należy, y gdzie podatki Rzeczyposp. dotąd oddawał, tey iurysdykcji ma wiecznemi czasy podlegać”. Fragment ten potwierdza, iż przez pół wieku prac komisji nie doprowadzono do ostatecznego rozwiązania i przyjęto stan faktyczny za prawnie obowiązujący. Przynajmniej dwukrotnie jeszcze próbowano powołać komisję graniczną w 1649 i 1661 r., co oznaczało, iż po 1638 r. w dalszym ciągu rody decydowały samowolnie o zmianie przynależności państwowej, tym samym modyfikując przebieg granicy⁴⁷.

43 A. Jabłonowski, op. cit., cz. II, s. 23-25.

44 T. Wasilewski, op. cit., s. 115; J. Tazbir, op. cit., s. 84. Kartograficzne przedstawienie granicy z uwzględnieniem Białegostoku: T. Wasilewski, op. cit., s. 113; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, il. XXIII; W. Semkowicz, *Polska w w. XVII*, [w:] *Atlas historyczny. Dzieje średniowieczne i nowożytny nr. 13*, Łwów – Warszawa 1923; A. Żaboklicka, *Rzeczypospolita szlachecka w XVI w., nr. 20-21*, [w:] *Atlas historyczny Polski*, Warszawa – Wrocław 1967.

45 VL, t. II, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 287, 289.

46 VL, t. II, s. 332, 367, 371, 391, 393, 403, 444, 469; VL, t. III, s. 14-15, 151-152, 180-181, 219, 414, 429, 448-449; VL, t. IV, s. 149, 336.

47 O tym, jak płynna i niejednoznaczna była granica, stanowi przykład wynoszące ok. 400 km² terytorium obejmującego miasteczko Rossosz i Horodyszcze. Ziemię tę przylegały do województwa lubelskiego, gdzie tamtejsza szlachta od 1558 r. żądała ich przyłączenia z Litwy do Korony. Ostatecznie stało się to w 1569 r. Enklawa ta przestała być królewską, a w 1625 r. została przez Koniecpolskich sprzedana Mikołajowi Firlejowi. Do upadku Rzeczypospolitej, ziemia ta stanowiła

Spór o przynależność do danego kraju, powiatu i ziemi miał ogromne znaczenie. W obu krajach funkcjonowało różne prawo, istniały odmienne reguły odprawiania służby ziemskiej (na Podlasiu występowały przy tym odrębności wobec rozwiązań koronnych), inne fora sądowe, uchwalano różne rodzaje podatków i wybierano je w odmienny sposób, funkcjonował również odrębny system obrony. Ten ostatni element pozwolił na zastosowanie odsieczy składającej się z Tatarów litewskich i uniknięcie jeszcze większych strat w Białymstoku. To wszystko skłania do konkluzji, że w zależności od tradycji rodzinnych mogła istnieć spora płynność na przygranicznych terenach. Ród Wiesiołowskich związany z Wielkim Księstwem Litewskim był niewątpliwie zainteresowany posiadaniem dóbr na Litwie, gdzie miał duże wpływy polityczne⁴⁸. Jeszcze w 1581 r. Białystok należał do województwa podlaskiego i ziemi bielskiej⁴⁹. Po tym roku nastąpiła próba zmiany przynależności państwowej tych dóbr. Zatem pod koniec XVI w. Białystok był miejscowością litewską. Kiedy i w jakich okolicznościach osada ta na powrót weszła w skład Korony, wymaga dalszych badań.

A raid on the Białystok estates in 1598. From the research on Białystok's earliest history

Summary

The article presents the events that happened in 1598, when a “wanton drove o people” led by a Mr. Brzózka raided and plundered the Białystok estates. This episode is one of the oldest documented information about the history of Białystok during the Wiesiołowski family reign. In the light of the account relating to this event, a village called Białystok was located within the territory of the Grand Duchy of Lithuania. This information indicates that the Polish-Lithuanian border was of a relatively unstable character. It can be confirmed by numerous border commissions appointed by the Sejm in the 16th and 17th centuries, whose aim was to permanently

---

jednakże część województwa podlaskiego, odgrodzonego na głębokość kilkunastu kilometrów ziemiami litewskimi, dochodzącymi aż do ziemi łukowskiej, J. Reder, *Podlasie. Z dziejów ustroju terytorialnego i nazewnictwa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, nr 56, 1, s. 52-53.

48 Piotr Wiesiołowski w 1589 r. pełnił obowiązki sekretarza królewskiego, w 1590 r. został marszałkiem nadwornym, a w 1615 r. marszałkiem wielkim litewskim, K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 9, Lipsk 1842, s. 324-325.

49 *Wypisy heraldyczne z ksiąg poborowych*, oprac. F. Piekosiński, Lwów 1911, s. 24, poz. 756.

demarcate Podlasie from the Grand Duchy of Lithuania. Krzysztof Radziwiłł's actions, who called for the Tartars to crush the "Brzózka gang", prove the effectiveness of this military group formation, which could promptly be sent for to provide services assuring domestic security.

Набег на белостокские поместья 1598 года. Из исследований древнейшей истории Белостока

Резюме

В настоящей статье представлены события 1598 г., когда „самовольная толпа”, под командованием некоего Берёзки, напала и ограбила белостокские поместья. Этот эпизод является одним из самых давних сведений, основанных на источниках, о судьбе Белостока под властью Весёловских. По сведениям об этом событии деревня Белосток находилась на территории Великого княжества Литовского. Эта информация показывает, что польско-литовская граница имела относительно непрочный характер. Об этом свидетельствуют многочисленные пограничные комиссии, созываемые сеймом в XVI и XVII вв., задача которых заключалась в прочном разделении Подлясья от Великого княжества Литовского. Действия Кшиштофа Радзивилла, который созвал татар для разгрома „банды Берёзки”, свидетельствуют об эффективности этой воинской части, которую можно было быстро создать для действий, обеспечивающих внутреннюю безопасность.